

Отже торгівельно-економічні відносини між Великобританією і Російською імперією були основою співпраці двох держав, а східна політика виявилася каменем спотикання, який призвів до укладання договору про союз між Францією і Росією в часи царювання Павла I, а також послужило опосередкованим приводом укладання Франко-російської угоди в Тільзиті. Фактично економічні інтереси розбігалися з політичними планами і цілями, що створювало умови для домовленостей і конфліктів і тільки після остаточної поразки революційної Франції у 1815 р. в російсько-англійських взаєминах політична складова повністю поступилася економічній, що призвело до певного порозуміння між Лондоном і Петербургом, яке дозволило подолати основні суперечності у міждержавних відносинах. Кожна із сторін отримала бажане: Англія зберегла економічну першість у Європі, а Росія стала гарантом миру і системи міжнародних відносин на Європейському континенті.

1. Абдуллаев Ф. Из истории русско-иранских отношений и английской политики в Иране в начале XIX в.: автореф. дис ... к-та ист. наук / Ф. Абдуллаев / Ташкент, 1963 – 25 с.
2. Вильсон Р.Т. Дневник Путешествий, службы и общественных событий в бытность при европейских армиях во время во время кампаний 1812 – 1813 года. Письма к разным лицам / Роберт Томас Вильсон – С.-Петербург: ИНАПРЕСС, 1995 – 320 с.
3. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Росс. м-ва иностранных дел (комис. По изданию дипломатич. При МИД СССР д-р экон. наук А.А. Громько (пред.) и др. ТІ. – М.: Госполитиздат, 1960. – 840 с.
4. Миняева Н. В. Правительственный конституционализм и передовая общественная мысль начала XIX века. / Нина Васильевна Миняева. – Саратов.: Изд-во Саратов ун-та, 1982. – 283 с.
5. Орлов А.А. Союз Петербурга и Лондона. Российско-британские отношения в эпоху наполеоновских войн / А. А. Орлов. – М.: Пресс-Традиция, 2005 – 368 с.
6. Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х гг. XIX века. / Анатолий Всеволодович Фадеев. – М.: Наука, 1958 – 335 с.
7. Хобсбаум Э. Век революции: Европа 1789 – 1848 / Эрик Хобсбаум. – Ростов-на-Дону, 1999 – 480 с.

Неприцкий О.А.

*Русско-английские отношения начала XIX ст.
в контексте наполеоновских войн*

Анализируются международные отношения и связи между Российской империей и Великобританией в начале XIX ст. в контексте наполеоновских войн.

Ключевые слова: международные отношения, Российская империя, Великобритания.

Neprytsky O.A.

*The Russian-british relations the beginning of the XIX century
within the framework of Napoleonic wars.*

The international relations and communication between the Russian empire and the Great Britain in the beginning of the XIX century within the framework of Napoleonic wars.

Keywords: international relations, the Russian empire Great Britain.

УДК 330.526.36:321.64 (470)

БЕРЕНДЕЄВА О.В.

РОСІЙСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТІВ (1918 – 1928)

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей розвитку кооперативного руху у контексті політики комуністів у 20-х роках XX ст.

Ключові слова: комуністична політика, кооперативний рух, споживча кооперація, сільськогосподарська кооперація.

Останнім часом спостерігається обґрунтоване зростання уваги до потенціалу кооперації у вирішенні комплексу соціальних та економічних проблем, породжених ринковими трансформаціями у галузі сільського господарства. Поява можливостей для критичного переосмислення минулого після розпаду СРСР викликала пошук досліджень, присвячених політиці комуністів у кооперації.

Треба зазначити на початку ХХ століття ліворадикальна частина європейської соціал-демократії (майбутні комуністи) переважно ігнорували кооперативний рух. Її лідери як в країнах Західної Європи, так і в Російській імперії відкидали роль кооперації в розбудові нового соціалістичного чи комуністичного суспільства, і навіть більше – критикували поміркованих соціал-демократів за спроби розглядати її як засіб перетворення суспільних відносин еволюційним безконфліктним шляхом. Проте уже з 1907 року позиція російських більшовиків щодо споживчої кооперації змінюється: вони розглядають їх завоювання як один із аспектів політичної боротьби та пропаганди ідей класової боротьби. Переломним став Конгрес II Інтернаціоналу в Копенгагені 1910 року, коли два крила соціал-демократії чітко поділились на прихильників використання кооперації як засобу соціалістичної еволюції та розпалювання соціалістичної революції.

Історично першим був досвід використання кооперації у соціально-економічних перетвореннях у радянських республіках колишньої Російської імперії. Пріоритетною для більшовиків була споживча кооперація, розвиток якої мав завершитись встановленням монопольних позицій у роздрібній торгівлі, а відтак підготувати поступову відмову від товарно-грошових відносин і перехід до системи централізованого розподілу товарів серед населення. Розроблений В.Леніним проект передбачав розбудову на основі кооперативної мережі так званого "загальнонаціонального кооперативу". Усе населення країни зобов'язане було вступити до споживчих товариств. Це мало доповнюватись такими недемократичними принципами, як одержавлення (націоналізація) громадських за формою споживчих кооперативів, монополізмом окремо взятих "товариств" на відведеній їм території [1]. Компартійне керівництво відверто демонструвало несприйняття базових кооперативних принципів і насамперед самостійності кооперації, її незалежності від державних структур [2].

Проте, відсутність широкої соціальної бази більшовицького режиму підштовхувала до тимчасового компромісу з найбільш чисельною та впливовою в пореволюційній Росії громадською організацією. В результаті, лідери кооперативного руху погодились на вимогу В. Леніна щодо постачання кооперацією усього населення країни споживчими товарами на однакових умовах, незалежно від того чи були вони її членами. Натомість, згідно із затвердженням Радою народних комісарів РСФСР 12 квітня 1918 року декретом "Про споживчі кооперативні організації", їх відносини з державою залишалися формально договірними, зокрема було збережено внутрішню автономію та демократичні принципи формування членської бази.

Зміцнення власних позицій в кооперативному русі російські комуністи розпочали з робітничої кооперації, яка в серпні 1917 року організаційно оформилась у Всеросійську раду робітничої кооперації. Уже під час третього її з'їзду в грудні 1918 року, В.Ленін заявив, що "вихід один – злиття кооперації з радянською владою", а Всеросійська Рада робітничої кооперації перетворилася на знаряддя політики РКП(б) у кооперативному споживчому русі країни. В результаті у комуністів з'явилася можливість наступу на незалежну кооперацію з двох боків: шляхом нормативно-правового тиску контрольованого ними державного апарату з метою включення до складу кооперативів "класово близьких" незаможних елементів у містах та селах; а також шляхом використанням робітничих кооперативів, які входили до загальноспоживчих кооперативних об'єднань на місцях. Важливу роль у процесі здобуття домінуючого впливу комуністів у російській споживчій кооперації мали відіграти антидемократичні постанови Вищої ради народного господарства щодо позбавлення права голосу у виборах до керівних органів усіх членів, які користувались

найманою працею, а також тих хто жив на "нетрудові заходи", займався торгівлею, був священиком, поліцейським. Проте усі ці заходи лише передували вирішальному удару по кооперації навесні 1919 року [3].

Активізація більшовицького керівництва щодо остаточного підпорядкування кооперації відбулась під час чергового конгресу споживчої "Центроспілки" наприкінці січня 1919 року. Провокований режимом розкол кооперативного руху на робітничий та "загальногромадянський" не відбувся лише внаслідок переходу до прямого декретування одержавлення споживчої кооперації. На черговому засіданні РНК 27 лютого 1919 року було ухвалено рішення відмовитись від організаційного виокремлення робітничої кооперації із "Центроспілки" та зосередити увагу на примусовій реорганізації її правління з метою його швидкого і повного опанування комуністами. 20 березня 1919 року, з ініціативи В. Леніна РНК СРСР видала "Декрет про споживчі комуни", яким на уніфіковану з адміністративно-територіальним устроєм систему "кооперації-комуни" було покладено завдання виконання вказівок державних органів [4]. За мережею кооперації на всіх рівнях – від низових осередків до Центральної спілки – встановлювався контроль продовольчого відомства РНК – Наркомпроду. Відповідний пункт забезпечувався введенням до їх правлінь представників держави із правом "вето" на будь-які рішення. Окрім того, згідно із березневим декретом РНК, система споживчої кооперації ставилась у тотальну фінансову залежність від держави. З одного боку, були скасовані пайові та вступні внески, з іншого – усі необхідні фінансові ресурси надавались виключно державою. Залишки "громадської форми" кооперації скасовувались згідно із пунктом про примусове членство усіх жителів відповідної адміністративної одиниці у створеній на основі злиття усіх розташованих там споживчих товариств – комуні.

Водночас, сільськогосподарська та кустарна кооперації у перші роки після жовтневого перевороту, ігнорувались російськими комуністами. На відміну від споживчої, спроб їх одержавлення вони не робили. Це зумовлювалося, як розгортанням вищезазначеного конфлікту із найбільш "класово-близькою" формою кооперації, так і прагненням уникати додаткових конфліктів із об'єднаннями дрібновласницьких верств населення (кустарів та селян). Натомість, в серпні 1918 року в сільськогосподарській кооперації активізувались процеси організаційної консолідації, що завершилися створенням у грудні Всеросійської спілки зі збуту та постачання сільського господарства знаряддями виробництва ("Сільскоспілка") та Ради об'єднаної сільськогосподарської кооперації, як ідейного центру селянського кооперативного руху. Більшість членів Ради формувалась "Сільскоспілкою" (50% обирались його з'їздом, а ще одного призначало правління), решта делегувалась іншими сільськогосподарськими кооперативними центрами [5].

У подальшому, заходи щодо одержавлення сільськогосподарської кооперації здійснювались шляхом її інтеграції до уже опанованої режимом споживчої кооперації. Наприкінці 21 січня 1920 року було видано декрет РНК РСФСР "Про об'єднання усіх видів кооперативних організацій", яким кооперацію було визнано "кращим технічним апаратом для здійснення державних завдань у галузі розподілу та частково заготівель", і водночас наголошено, що "деякі види кооперації" (мова йшла про сільськогосподарську та кустарно-промислову) досить часто відображають інтереси класових ворогів. Відтак, було ухвалено рішення про злиття сільськогосподарської, кредитної та промислової кооперації із раніше одержавленою споживчою. За допомогою консолідованої у такий спосіб кооперації, більшовицьке керівництво розраховувало перевести соціально-економічне життя в країні на безпосередній продуктообмін, ліквідувати товарно-грошові відносини в країні. Замість центрів сільськогосподарської кооперації із переданих Центроспілці усіх видів селянських кооперативів було створено окрему Сільськогосподарську секцію. 1 червня 1920 року Головний комітет у кооперативних справах Наркомпроду ухвалив відповідну постанову. Партійні інструкції на місцях про роботу в сільськогосподарській кооперації наступним чином визначали завдання цього кроку: щоб об'єднання заможних селян в сільському

господарстві та кустарній промисловості припинили своє існування і злились із губернськими спілками (секціями) Центросоюзу. На партійні організації на місцях покладалося завдання сприяти підпорядкуванню різних видів сільськогосподарських та промислових кооперативів спілкам споживчих товариств.

З переходом до НЕПу, кооперація стала розглядатися у фокусі її використання, як інструменту партійно-державної політики у збуто-постачальницькій галузі у нових ринкових умовах. В.Ленін спробував адаптувати до соціалістичних реалій кооперативістську ідею всезагального кооперування. Однак, на відміну від кооперативістів, які вбачали наслідком всеохоплюючої системи кооперації – особливий "кооперативний лад", лідер російських комуністів, розраховував, що в умовах політичної диктатури однієї партії, всезагальне кооперування вдасться використати для переходу від дрібної приватної до загальнонаціональної соціалістичної власності. За цих обставин, весною 1921 року кооперація отримала можливості для повернення до своїх принципів економічної діяльності. Відбулося зовнішнє відновлення окремих кооперативних центрів, що мали символізувати розширення можливостей для громадської активності. Декрет РНК "Про споживчу кооперацію" від 7 квітня 1921 року повернув їй право закупівельно-збутової діяльності. Декретами РНК РСФСР від 7 липня та 16 серпня 1921 року "Про промислову кооперацію" та "Про сільськогосподарську кооперацію" відповідно, проголошувалося відновлення організаційної самостійності означених видів кооперації. Впродовж непівської доби кооперативний рух європейських радянських республік репрезентували (окрім українського) наступні російські та білоруські центри: "Центроспілка", "Белкоопспілка", "Сількоспілка", "Всекопромспілка", "Белкустпромспілка", "Всекоопбанк" та центри малочисельних видів кооперації [6].

Водночас, прагнення комуністичної партії обмежити самостійність відновлених кооперативних об'єднань, поширити свій вплив в органах управління лише посилилось. Впродовж НЕПу діяльність споживчої кооперації декретувалося вищим партійним керівництвом. Постанови пленумів ЦК РКП(б) були головним керівництвом для дій "виборних" органів останньої. Не поспішали відмовлятися більшовики й від ідеї "загальнонаціонального кооперативу". Наприклад, в травні 1922 року В.Ленін у відповідь на звернення голови Центроспілки Л.Хінчука щодо можливості добровільного членства заявив: "Кооперація має залишитися обов'язковою в сенсі членства. Це нам потрібно для майбутнього" [7]. Лише 24 вересня 1923 року пленум ЦК РКП(б), розглянувши подані ЦВК і РНК проекти постанов по споживчій кооперації, ухвалив рішення про реформування її роботи. Вперше від часу "комуністичного штурму" було визнано переваги добровільного членства. Комуністичне керівництво країни змушене було констатувати, що в умовах динамічних міграцій населення збереження обов'язковості "приписки" усього населення окремих територій до визначеного товариства неодмінно зумовлювало б появу "мертвих душ", обмеженість масштабів реального кооперування населення країни. Рішення Центрального комітету партії було оперативно імплементоване під час чергової, дев'ятої сесії Центроспілки, що пройшла у вересні того ж року [8].

Проте розширення господарчих можливостей кооперативного руху не змінило ставлення комуністів до його місця у суспільно-політичному житті країни. Водночас, у зв'язку із відносним "роздержавленням" кооперації та зростанням її ролі в житті країни механізми її контролю з боку компартії зазнали певної трансформації. Створена 1921 року, спеціальна партійна комісія, що займалася питаннями кооперативного будівництва була в квітні наступного року реорганізована у Постійну кооперативну нараду при ЦК РКП(б). Цим органом регулярно фіксувалася інформація про особливості розвитку кооперативного руху в країні. Найбільш насиченою партійними кадрами, у 20-х роках, залишалась російська споживча кооперація. Попри певне послаблення присутності комуністів серед членів Правління Центросоюзу, до РКП(б) належали 2/3 його складу. Близько 10% складали комуністи серед усіх співробітників апарату. Щоправда комуністи мали більшість лише у правліннях губернських спілок.

Що ж стосується первинних об'єднань, то вони, як і раніше, залишалися під контролем так званих "старих кооператорів". Подібний стан пояснювався відсутністю комуністичних функціонерів у середовищі досвідчених кооператорів. Ще менш значною була частка комуністів у керівних органах сільськогосподарської кооперації. Навіть, за даними на 2 грудня 1924 року, відсоток насиченості комуністами сільського кооперативного апарату у більшості районів не перевищував 15-20%. Відтак, у 1925 році для роботи в сільськогосподарській кооперації було спрямовано 1,7, а потім ще 4 тисячі комуністів і 2 тис. комсомольців [9].

Санкціонувавши відновлення кооперації дрібновласницьких верств населення, російські комуністи зіштовхнулися із проблемою забезпечення власного впливу в ній. На Установчому з'їзді Всеросійської спілки сільськогосподарської кооперації, що проходив 20-24 серпня 1921 року, до складу правління і ради були обрані у переважній більшості авторитетні "старі" кооператори, що виступали за вихід із під партійно-державного контролю, відновлення повної самостійності російського кооперативного руху [10]. Поміж іншим це пояснювалось тим, що на момент його скликання не було завершено процес ліквідації так званої Сільськогосподарської секції "Центроспілки" внаслідок чого право вирішального голосу отримали лише 7 делегатів від тих об'єднань сільськогосподарської кооперації, а 5 представників регіональних секцій Сільгоспсекції Центроспілки користувались лише дорадчим голосом. За цих умов більшовицьке керівництво прагнуло зміцнити свої позиції в керівних органах шляхом делегування представників державних органів. 22 серпня 1921 року заступник наркома землеробства І. Теодорович від імені колегії НКЗ висунув вимогу про надання відомству 2 місць у правлінні. Проте відповідний ультиматум було відхилено. В результаті до правління представники НКЗ так і не увійшли. Проте, згідно із декретом від 17 травня 1921 року, яким санкціонувалось відновлення сільськогосподарської кооперації, затвердження її статуту ВЦВК потребувало попередньої візи Наркомзему. За цих обставин, недосягнення компромісу із цією державною структурою загрожувало самій можливості відновлення функціонування сільськогосподарської кооперації.

Результатом переговорів, з цього приводу стало бажане для режиму введення двох представників відомства (А. Лежава та П. Месяцев) до складу ради "Сільськоспілки" (складалася із 17 членів). Під час наступного з'їзду в жовтні 1922 року комуністам, використовуючи методи адміністративного тиску вдалося довести частку делегатів від РКП(б) до 40% (на серпневому 1921 р. їх було лише 3%). Головним чином, цьому сприяло делегування великої кількості представників нечисленних "виробничих кооперативів". В результаті, у правлінні з 10 членів 4 були комуністами, а в Раді з 27 членів – 12 [11]. Уже в 1923 році в правлінні "Сільськоспілки" половина членів була більшовиками. У наступному році – уже більшість. Подібна тенденція спостерігалася і в інших виборних органах сільськогосподарської кооперації, де частка комуністів у 1924 році перевищила 60% [12]. В результаті уже під час другого з'їзду уповноважених, що проходив 22-27 лютого 1924 року, президію очолював, згаданий нами вище, функціонер Наркомзему І. Теодорович, а серед її членів фігурували такі комуністи, як П. Месяцев, А. Анцелович (голова Всеробітземлісу), А. Лежава (Нарком внутрішньої торгівлі), тощо. До складу "почесної президії" було обрано далеких від кооперації партійно-державних функціонерів, таких як М. Калінін, Л. Каменев, А. Смирнов (Нарком землеробства), О. Риков, А. Цюрупа.

Поява можливостей для відновлення самодіяльності, поєднанні із преференціями, які надавалися державою кооперації, порівняно із приватною торгівлею, сприяли її динамічному розвитку впродовж НЕПу. Зокрема, споживча її форма, на яку режим покладав завдання підготовки до усупільнення торгівлі до середини 20-х років (на 1925-1926 господарчий рік) контролювала 39% усього товарообігу в СРСР. Загальний обсяг кооперативної торгівлі сягнув 6,9 млрд. крб. До 1 жовтня 1926 року до "Центроспілки" входили кооперативи із загальною чисельністю

пайовиків у 11,4 млн. осіб [13]. На відміну від міста, де поряд із кооперативною торгівлею поступово впроваджувалась безпосередньо державна торгівельна мережа, на селі споживчій кооперації відводилась головна роль у витисканні приватного підприємництва. Частка кооперованих нею селянських господарств за результатами 1925-1926 господарчого року сягнула 24,5%, зокрема в Росії – 25,3%, Білорусі – 21,7%. Водночас, режим докладав адміністративних зусиль для пришвидшеного розвитку споживчої кооперативної мережі у аграрних регіонах. Так, у Білорусі за рік (з 1 жовтня 1925 до 1 жовтня 1926) чисельність членів в сільській мережі "Центроспілки" зростає на 43%, пайового капіталу – на 91% [14]. За рахунок активного обслуговування некооперованого населення було досягнуто майже двократне зростання товарообігу споживчої кооперативної мережі Білорусі (120 млн. крб. у 1925-1926 рр. проти 63 млн. крб. у 1924-1925 рр.) [14].

У другій половині 20-х років в СРСР процес швидкого, проте зазвичай формального зростання членської бази споживчої кооперації, тривав. Якщо у 1927 році було кооперовано 16 млн. осіб, то у 1928 року уже 22,7 млн. При цьому, щоправда, випереджаючими темпами розвивалась споживча кооперація України. Російська та білоруська значно повільніше. Так, у 1927-1928 роках ріст кількості членів по СРСР склав 42%, Україні – 45%, натомість у Росії – 40%, а Білорусі – 13%. Серед членів споживчої кооперації у другій половині 20-х років уже домінувало сільське населення. Так, у жовтні 1928 року воно налічувало 13,7 із 22,7 млн. При цьому лише за два роки (жовтень 1926 по жовтень 1928 р.) чисельність селян, залучених у систему споживчої кооперації, зростає майже вдвічі з 7,26 до 13,72 млн. (на 90%). В результаті, станом на кінець 1928 року частка охопленого нею селянства сягнула в РСФСР 55%, а БСРР – 40,3%. У контексті партійних пріоритетів серед залучених до споживчої кооперації селян, непропорційну частку складали малозаможні. Серед залучених за цей час 6,46 млн. членів їх налічувалося 2,4 млн. (майже 40%) [6].

За умов зміцнення позицій споживчої кооперації у роздрібній торгівлі, держава, що далі, то більше розглядає її, як потенційного донора запланованих соціалістичних перетворень у промисловості. Фінансове відомство СРСР не лише розпочало у 1925 році забирати надані раніше 22 млн. крб. довгострокових кредитів, але й зменшило щорічні асигнування "Центроспілки" у 2,5 рази (з 25 до 10 млн. крб.). Масштабність означених сум стає зрозумілою з огляду на розміри капіталів споживчої кооперації, що обмежувались 470 млн. крб. При цьому, за 1925-1926 рік пайові внески членів склали 45 млн. крб. Ще 15 млн. були залучені у вигляді вкладів сільського населення [13]. З 1928/29 фінансово-економічного року рішенням РНК СРСР було ухвалено рішення про збільшення податкового навантаження та споживчу кооперацію. Прибутковий податок зріс майже вдвічі (з 12 до 20%) [17].

З перших років НЕПу динамічно розвивалася сільськогосподарська кооперація СРСР. Якщо влітку 1921 року налічувалося менше 600 сільськогосподарських кооперативів, то вже до початку 1922 року їх чисельність зростає у 20 разів (12 тис.), а до липня 1922 року досягнула 19273 кооперативів. Якщо на 1 січня 1923 року в об'єднаних "Сільськоспілці" кооперативах нараховувалося 2,2 млн. членів, то через 1,5 роки (1 липня 1925 р.) – 3,9 млн. [18]. В умовах підпорядкування "Сільськоспілки" компартійному контролю, відбулося й зміцнення її позицій в російській сільськогосподарській кооперації. Так, влітку 1923 року поза об'єднанням залишилися лише 38 із 345 різнорівневих регіональних та спеціальних спілок [19]. Якщо, кількість кооперованих сільськогосподарською кооперацією членів у другій половині 1922 року скоротилася на 206 тисяч (з 2,4 до 2,2 млн.), то об'єднаних в системі "Сільськоспілки" зростає на 320 тисяч (з 1,85 до 2,17 млн.). Випереджаючими темпами йшло зростання чисельності сільськогосподарських кредитних товариств (з 7,2 тис. на 1 липня 1924 р. до 12 тис. на 1 липня 1925 р.). При цьому, загальна чисельність товариств по країні зростає лише на 4000 (з 25 до 29 тис.). Все це було наслідком широкого розмаху селянської ініціативи на місцях. Так, в умовах стабільності карбованця пересічний

баланс кожного товариства зріс із 12 до 30 тис. крб. (у 2,5 рази) за рік (з 1 липня 1924 р. – по 1 липня 1925р.) [18].

В 1926-1927 господарчому році чисельність кооперативних селянських господарств зросла з 7,3 до 10 млн., а чисельність товариств з 66 до 79,3 тисяч. До початку 1928 року система сільськогосподарської кооперації замкнула на собі 63% усього постачання села технікою та знаряддями виробництва, а також заготівлю 100% цукрового буряка, 97,2% бавовни, 93,1% тютюну, 65,6% вовни, масла – 71,8%, м'яса – 48,4%, яєць – 52,1%, 44,6% льону [20]. Проте, найбільш швидкими темпами, з огляду на партійні пріоритети, зростали виробничі кооперативи. Їх чисельність до 1 жовтня 1927 року сягнула 20,9 тисяч (26% усіх кооперативів), а за наступні півроку (до 1 травня 1928р.) зросла до 33 тисяч. Прикладом швидкого росту чисельності селянських кооперативів може слугувати Білорусь, де з 69 товариств на початку 1922 року їх кількість зросла до 919 на початку 1925 р. [9]. У подальшому спостерігались ще більш швидкі темпи кооперування білоруського селянства. Так, якщо на початок 1925 р. його частка складала лише 7,4%, то уже до 1 жовтня 1927 року вона зросла до 36% (286 тис. господарств), а на 1 липня 1928 р. – 46% (370 тис. сільських господарств). На 1 жовтня 1927 року чисельність товариств досягнула 1273 та продовжувала зростати до 1 липня 1928 р. і склала 2747 товариств. Найшвидшими темпами зростали такі інноваційні форми кооперування як машинні та меліораційні товариства (на 274 та 285% відповідно) [22]. Як і в решті країн, кооперація була переважно середняцькою (56,2% членів), заможне селянство не перевищувало 8,3%. Все це свідчило про її обслуговування потреб найширших верств тогочасного білоруського суспільства, яку складало селянство [22]. Якщо у 1923-1924 році (перший рік роботи кредитної кооперації в країні) товариства Білорусі видали 103 тис. крб. кредитів, то у 1925-1926 – 799 тис., а у 1926-1927рр. – 1,876 млн. У цій частині кооперації спостерігалась навіть більша частка середняків – 62,5% і значно менша заможних – 2,9%. У зв'язку з цим, компартійний режим прагнув посилити присутність у її складі класово близьких мало заможних верств. В жовтні 1925 року пленум РКП(б) ухвалив рішення про вжиття комплексу заходів для зміни соціального складу селянської кооперації в країні. Зокрема, було визначено низку преференцій, спрямовану на залучення мало заможних селян (пільгові умови внесення внесків і паю, розширення та полегшення умов кредитування. Уже в 1926/1927 році на підтримку залучення до кооперації бідноти було асигновано 4 млн. крб. із державного бюджету [23].

У міру набуття комуністичним режимом в СРСР найбільш одіозної форми – сталінізму – нехтування принципами організаційної автономності кооперативного руху набуває нових масштабів. В червні 1927 р. Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову "Про об'єднання сільськогосподарської кооперації", згідно з якою було утворено Союз спілок сільськогосподарської кооперації, до якого мали увійти усі спеціалізовані центри: республіканські і обласні спілки, а також кредитні спілки. Лише для формальної імплементації такого кроку було запропоновано зібрати з'їзд сільськогосподарської кооперації країни "з обмеженим представництвом в 150-200 осіб". 11 липня 1927 р. відповідний з'їзд було скликано, який слухняно імплементував ухвалені РКП(б) рішення [1]. Як наслідок, до 30-х років російська кооперація, що зазнала деформації, зберегла лише назву. Вона перестала в повному та точному розумінні відповідати визначенню "кооперація" [25]. Сталінське керівництво вважало, що кооперативи та кооперативні спілки "заражені" так званою "виробничою демократією", а відтак підлягають одержавленню зі збереженням лише кооперативного антуражу. Першим кроком до одержавлення кооперативної сільськогосподарської кооперації можна вважати трансформацію до певної міри демократичної "Сільскоради" в Спілку спілок сільськогосподарської кооперації, до якої було включено і колгоспи. Водночас функції кредитної та страхової кооперації у цей час перебрав на себе державні установи: Центральний сільськогосподарський банк та Держстрах. Все супроводжувалось встановленням "загального керівництва" заготівельною, постачальницькою та збутовою діяльністю сільськогосподарської

кооперації народним комісаріатом внутрішньої торгівлі. При цьому, уся діяльність сільськогосподарської кооперації підпорядковувалась загальній системі Держплану СРСР. Спроби відомих кооператорів на кшталт А. Чайнова, Н. Кондратьєва, Н. Макарова, С. Маслова та інших протидіяти подальшому одержавленню селянських господарств під вивіскою "поглиблення кооперації" у формі колективізації зазнали жорсткої критики, а самі ці кооператори потрапили у лабеті репресивної системи сталіністського тоталітарного режиму [26].

Починаючи із кінця 1926 року розпочалося масове зміщення кваліфікованих кадрів із середовища "класово ворожих" елементів. Спочатку вони понижувались на посаді (з голів на замів, з членів виборних органів у кандидати), а потім взагалі переводились на звичайну роботу або й звільнялися із кооперації. Кооперація, по суті, втратила працездатні органи управління. Натомість вакансії виявились зайняті людьми ладними виконувати будь-які директиви [1]. Партійні функціонери були схильні пояснювати "протириччя між господарчим і фінансовим ростом кооперативних організацій незадовільністю їх проведенням класової лінії" складом кооперативних кадрів у низових та середніх ланках кооперації. Спеціально проведена за рішенням ЦК ВКП(б) перевірка працівників сільськогосподарської та споживчої кооперації виявила "недостатню" частку робітничо-селянського прошарку. Натомість, критику викликав факт значної частки службовців у середніх ланках кооперації (68% – сільськогосподарська та 73% – споживча) і заможного селянства з низової мережі. Хоч, за результатами перевірки компартійна верхівка змушена була визнати кричущу непрофесійність низки комуністів у кооперації та констатувало, що "значну частину партійців довелося при перевірці зняти за діловими якостями", втім курс на заміну кооперативного апарату комуністами було продовжено. Ситуацію, за якої комуністи, становлячи 38,6% співробітників кооперації, складала серед голів правління 72,4%, а серед інструкторів – 38,4%, було оцінено як недостатньо задовільну [27].

Восени 1928 року компартійне керівництво ініціювало проведення спеціальної перевірки складу працівників кооперації. Її результатами стало виявлення 14% "класоворожих" та "розклавшихся" елементів у низових та середніх ланках кооперації [7]. На виконання жовтневої (1928р.) інструкції ЦК ВКП(б) про "Перегляд груп біднот" керівництво Союзу спілок опублікувало в листопаді звернення до сільськогосподарських кооперативних центрів і спілок "Про участь сільськогосподарської кооперації в огляді груп бідноти". Ставилась вимога негайного створення організованих "груп бідноти" у складі правлінь, ревізійних комісій, рад кооперативів всюди, де їх не менше трьох осіб. Якщо до початку політики суцільної колективізації серед колективних господарств (на 1 червня 1928 р. об'єднували лише 1,7% селян) домінували Товариства зі спільної обробки землі (60%), то в же в 30-ому році частка артілей серед них сягнула 74%, а 1931 – 92%. Частка колективізованих селянських господарств у 1930 році зросла до 23,6%, в 1931 – до 52,7%, а 1932 – до 61,5%. Водночас 75,6% площ посівів у 1932 уже оброблялися колгоспами. Хоч колгоспи в офіційній політиці подовжували розглядатися як кооперативи, однак фактично вони ними не були. Насамперед, було порушено ключовий принцип кооперації – добровільного членства [23]. 24 вересня 1930 року ЦК ВКП(б) в циркулярному листі розкритикувало спроби "підмінити організацію артілей сільськогосподарськими кооперативними товариствами". Якщо, вони десь залишаються "внаслідок слабкого колгоспного руху", то ставилась вимога їх "переростання в колгоспи" [29].

Здійснення більшовицьких експериментів у сільському господарстві, розгром залишків громадської ініціативи та масові чистки кадрів у селянській кооперації призвели до катастрофічного становища із забезпеченням працівниками одержавленої кооперації. Однак, цькування та переслідування кооперативних кадрів продовжувались і у подальшому. Спостерігаються факти зневажливого ставлення до пайовиків. Підсумки розвитку споживчої кооперації країни до кінця 20-х років були дуже суперечливими. Станом на жовтень 1929 року в споживчій кооперації налічувалося 33 млн. членів, товарообіг сягнув 19,3 млрд. крб., що складало 57,% від усього по країні.

Порівняно зі станом кооперації напередодні Першої світової війни, коли через неї реалізовувалось менше 7% усього товарообігу в країні це видавалося великим досягненням. Проте, це був лише зовнішній бік справи. Зімкнулись напрямки руйнування кооперації – підміна реального контингенту обслуговування, деформація кооперативних принципів і функцій, злам організаційної структури. Тоталітарна система, підпорядкувавши кооперацію в ідейно-політичному, організаційному та фінансовому відношенні, маніпулювала нею як маріонеткою, змушувала її через розставлених на ключових позиціях в ній своїх представників беззаперечно проводити в життя директиви, що спускалися їй згори [1].

В умовах поглиблення процесів одержавлення кооперації, її остаточного перетворення у придаток до партійно-державного апарату тоталітарного сталінського режиму, набирають завершеного вигляду потворні форми її утилітарного використання, підміни її природніх функцій служити інтересам своїх членів на знаряддя їх визиску. Щододалі, то більша роль у цьому контексті надається використанню апарату кооперації для викачування коштів зі своїх членів шляхом долучення до позичкових кампаній, що здійснювались режимом [30]. Водночас, її перетворення у механізм дозованого, вкрай обмеженого розподілу найнеобхідніших для населення в умовах форсованої індустріалізації та мілітаризації споживчих товарів. У відповідь відзначалося індиферентне ставлення формальних членів сільських споживчих "товариств" (сільпо). Не отримуючи жодних переваг в умовах одержавлення та "все загальності" кооперації, вони її. Архівні документи містять інформацію про те, що "члени кооперативу по лінії сільпо протягом останніх років ніяких переваг не мають. Кооперативною книжкою ніхто не цікавиться. Тому багато хто не знає, де знаходиться їхня книжка. Надзвичайно важко скликати збори пайовиків. Кажуть, що пайова книжка втратила своє значення, і люди йдуть на ці збори не як пайовики, а просто як громадяни того чи іншого села". За цих умов кооперативна мережа виступала донором для інших форм постачання населення. За результатами обстеження кооперації весною 1930 року НК РСІ було взято курс на "повсюдну ліквідацію низової кооперативної мережі" [2].

Як бачимо, попри чергування більш різких кроків та тактичних відступів, політика комуністів у російському кооперативному русі після жовтневого перевороту була спрямована на підпорядкування найбільш чисельної форми самоорганізації російської громадськості, перетворення її на інструмент вирішення комплексу внутрішньополітичних завдань. Відповідний курс, щодо кооперативного руху, природно викликав опір його керівництва, сприяв зростанню антибільшовицьких настроїв у середовищі кооперованої громадськості. У відповідь правляча партія переходила до брутального тиску із використанням важелів державного апарату. З переходом до НЕПу у кооперації з'явилися можливості для часткового відновлення самодіяльності, проте, вона лімітувалася соціально-економічною діяльністю. Кооперативний рух, як суспільно-політичне явище навпаки став об'єктом посиленого тиску та втручання з боку комуністичної партії, яка активізувала зусилля щодо його внутрішнього підпорядкування. З цією метою масово застосовувались втручання у виборчий процес під час проведення загальнонаціональних кооперативних конгресів, а самі вони шляхом виставлення ультимативних вимог змушені були ухвалювати потрібні режиму рішення. Відтак, уже в перші роки непу усі керівні органи були перебрані делегованими компартією емісарами, що не володіли достатнім рівнем компетентності та професіоналізму. Їх завданням було визначено просування партійного впливу в глибину місцевих організацій, а відтак руйнацію залишків кооперативної форми самоорганізації російського суспільства.

1. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. – Иваново, 1994. – С. 120-121.
2. Кабанов В.В. Кооперация, революция, социализм. – М.: Наука, 1996. – С.117.

3. Спр.1. Справки по истории и организации потребительской кооперации в Советской России (1919). – 59 арк.
4. Декреты Советской власти. – Т.4: 10 ноября 1918 – 31 марта 1919 – М.: Политиздат, 1968. – 731 с.
5. Спр.2. Материалы съезда уполномоченных кооперативных союзов по учреждению Всероссийского союза сельскохозяйственной кооперации и "Сельскосоюз" за 20-24 августа 1921 года (20 августа – 24 августа 1921 г.). – 261 арк.
6. Вся кооперация СССР. Ежегодник для кооперативов и хозяйственников / Под ред. Д.Бейко, А.Кисина, С.Комиссарова и др. Отв. ред. М.Кантор. – М.: Изд. газ. Кооперативная жизнь, 1929. – 1172 с.
7. Панарин А.А. Эволюция кооперации на Дону и Северном Кавказе в 1921 – 1929 гг. – Армавир: Редакционно-издательский центр АППУ, 2004. – 352 с.
8. Дмитренко В.П. Партия и кооперация / Л.Ф. Дмитренко, Л.Ф. Морозов, В.И. Погудин. – М.: Политиздат, 1978. – 296 с.
9. Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР. – М.: ВО "Агропромиздат", 1991. – 160 с.
10. Минин А.А. Сельскохозяйственная кооперация и экономика страны // Вестник сельскохозяйственной кооперации. – 1923. – № 21-22. – С. 9-14.
11. Спр. 7. Протоколы заседаний правления Сельскосоюза с 2 января – 30 декабря 1922 г. Копии (2 января – 30 декабря 1922 г.). – 128 арк.
12. Спр. 595. Обзор отдела о руководящих кадрах кооперации, справки и сводки Центросоюза о работе учетно-распределительского отдела, о персональном составе ответственных работников кооперативных органов, списки членов партии, направленных в 1923 году на усиление местных кооперативных органов; материалы о работе кооперативно-хозяйственной комиссии месткома секретариата ЦК РКП(б). – 307 арк.
13. Фикс А. Итоги XVII сессии Совета Центросоюза // Коопэрацыйнае жыццё. – 30 сьнежня 1926. – № 24 (42). – С.24-25.
14. Некоторые итоги работы потребкооперации БССР за 1925-1926 хозяйственный год // Коопэрацыйнае жыццё. – Двухтыднёвы коопэрацыйна-экономічны часопіс. – Орган цэнтральнага коопэрацыйнага савету БССР. – Менск, 30 лістапада 1926. – № 22 (40). – С. 45-46.
15. Бухтияров П.А., Илларионов Л.П. От сельской лавки до универмага. – Челябинск: "Кооператор", 1974.
16. Сільскогаспадарська кооперація СРСР (за матеріалами обслідування на 1 липня 1925 р.) // Сільський господар. – 1925. – № 19-20. – С. 74-75.
17. XI сессия Совета Сельскосоюза // Вестник сельскохозяйственной кооперации. – 1923. – № 21-22. – С. 4-8.
18. К сессии Совета Союза союзов // Сельскохозяйственная кооперация. – Издание союза союзов сельскохозяйственной кооперации. – 1928. – № 13. – С. 3-5.
19. Сільскогаспадарська кооперація Білоруської СРР // Сільський господар. – № 25. – №17-18. – С. 80-81.
20. Аксьюц Сельска-гаспадарчая каапэрацыя ў БССР за адзінаццаці годзьдзя кастрычнікавае рэвалюцыі // Шлях каапэрацыі: Штомесячны Бюлетень. Каапэрацыйных у экстраў БССР пры ўдзеле Белсельбанку і Усекабанку. – Менск, 1928. – №12-13 (72-73). – кастрычнік-лістапад. – С. 11-15.
21. Титаев В.Н., Петров В.В., Бородин И.Ф. Теория и история кооперативного движения. – Энгельс, 2002.
22. Сельскохозяйственная кооперация. – М.: Наука, 1997. – 256 с.
23. Яковлев А. За улучшение кооперативной работы (к итогам проверки кооперативных кадров) // Сельскохозяйственная кооперация. – №21. – С. 9-11.
24. Никонов А.А. Спираль многовеховой драмы: аграрная наука и политика России // Наука и жизнь. – 1996. – №7. – С. 18-26.
25. Спажкоопэрацыя, на перадавыя пазыцыі рэалізацыі пазыкі // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – 1931. – № 7. – С. 4-5.

Берендеева О.В.

Российское кооперативное движение в политике коммунистов (1918 – 1928)

Цель статьи состоит в выяснении особенностей развития кооперативного движения в контексте политики коммунистов в 20-х годах XX ст.

Ключевые слова: коммунистическая политика, кооперативное движение, потребительская кооперация, сельскохозяйственная кооперация.

Berendeeva O.V.

Russian cooperative ruh in policy of communists (1918 – 1928)

The purpose of the article consists of finding out of features of development of cooperative motion in the context of policy of communists in 20 th years XX century.

Keywords: communist policy, cooperative motion, consumer and agricultural cooperation.

УДК 341.214 (415)

Гула К.О.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІРЛАНДСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 - 1945 рр.)

Досліджується вплив історичних чинників і визначено причини та шляхи вироблення політики нейтралітету Ірландії в період Другої світової війни.

Ключові слова: військовий нейтралітет, emergency, Ірландія (Ейре), Фіанна Фойл.

Протягом XIX і XX століть у світі в статусі постійного нейтралітету утвердилися такі країни, як Швейцарія, Швеція, Ірландія, Фінляндія, Австрія, Лаос, Камбоджа, Мальта, Молдова, Туркменістан. Кожна з них пройшла свій шлях, котрий, безперечно, відображає особливості ситуації й може слугувати міжнародно-правовим інструментом для ефективного захисту інтересів конкретної держави, гарантувати безпеку та розв'язувати найскладніші проблеми в міжнародних відносинах. Те, що нині діючий інститут постійного нейтралітету позитивно сприймається ООН, ОБСЄ та ЄС, є серйозною підтримкою політичного вибору згаданих країн. Але в кожному конкретному випадку враховувалися історичні передумови, місце та роль держави в структурі міжнародних відносин, здатність дотримуватися певних прав та обов'язків як самої нейтральної держави, так і інших країн щодо неї, відповідність цілям та основним принципам ООН, стримування від спокуси брати участь у союзах чи коаліціях або укладати угоди, що можуть позначитися на ефективному забезпеченні національних інтересів у політичній, економічній і безпековій сферах. Саме поняття «нейтралітет» тлумачиться як юридичний і політичний статус держави, яка зобов'язується не брати участі у війні між іншими державами, а в мирний час відмова від вступу до військових блоків.

Однією із нейтральних держав виступає Ірландія, тому варто звернути увагу на особливості формування політики невтручання, яка утвердилася в кінці 1930 – початку 1940 рр. у країні.

В останній чверті минулого століття в ірландській історіографічній науці намітилися тенденції до перегляду основних концепцій національної історії, яка торкнулася й періоду Другої світової війни, а саме ролі Ірландії в пов'язаних з війною подіях. Ірландія (Ейре) – єдина із країн Британської Співдружності не стала учасником антигітлерівської коаліції й формально не зробила внесок у відсторонення загрози людській цивілізації, яку ніс у собі німецький нацизм. Під час війни вона притримувалася політики нейтралітету [1, с. 101].

Проблема ірландського нейтралітету – одна із спірних в історіографії країни. Існує значна кількість різносторонніх, протилежних оцінок щодо позиції Ірландії в даний період: від звинувачень в допомозі німцям до її вихвалень в протистоянні Великій Британії. Нові дослідження, засновані на матеріалах архівів та інших